

*В.І. ТИМОШЕНКО,
кандидат юридичних наук*

ПОЛІЦЕЙСЬКА ДЕРЖАВА: З ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ І ПРАВОВОЇ ДУМКИ

Поняттям "поліцейська держава" прийнято позначати концепцію, в основі якої лежить характеристика політичного режиму, котрому властиві репресивні методи управління, детальна регламентація життя громадян, контроль і нагляд, поліцейський примус у жорсткій формі. Такий режим не допускає будь-якого самовизначення індивіда і соціальних груп, цілком ґрунтується на всеохоплюючій і всепоглинаючій опіці держави над особою і суспільством.

Практика поліцейської держави, що широко розповсюдилась в абсолютних монархіях XVII-XVIII ст., знайшла своє теоретичне обґрунтування в ідеології просвіченого абсолютизму, прихильники якого, керуючись методологічним принципом евдемонізму, оголосили добробут індивіда і суспільства вищою і єдиною метою держави. Для досягнення цієї мети держава наділялась безмежними повноваженнями. Заради суспільного благополуччя визнавалось можливим порушення індивідуальних. Само ж загальне благо визначалось у відповідності з суб'єктивними поглядами носія владних повноважень. Евдемонізм, що запозичив у древніх глибоку повагу до загального блага, давав теоретичне виправдання абсолютизму, який визнавався засобом для досягнення загального благополуччя.

Евдемонізм (грец. *eudaimonia* — блаженство, щастя) — це етичний напрямок, який вбачає мету життя в досягненні щастя. Щастя розумілось, по-перше, як суб'єктивний стан задоволеності; по-друге, як об'єктивні умови, так звані зовнішні блага, що викликають стан задоволеності (наприклад, здоров'я, багатство). Головним критерієм моральності і основою поведінки людини евдемонізм вважає стремління до щастя — особистого або суспільного. Поняттю щастя надається загальнолюдський зміст.

Ідеї евдемонізму мають свою передісторію. Принцип евдемонізму проявився ще в етичних теоріях мислителів античного світу, передовсім Демокріта, Сократа, Аристотеля. Метою життя громадянина й існування держави мислителі Давньої Греції вважали досягнення блага, само ж "благо" розумілось по-різному. Так, Сократ (469-399 р.р. до н.е.) ототожнював поняття блага і знань (або мудрості). При цьому зазначав, що дійсні потреби громадян має визначити уряд. Аристотель (384-322 р.р. до н.е.) вищою метою людського життя вважав досягнення добробуту. Ця мета може бути реалізована тільки в державі, адже добробут, за Аристотелем, це вища мета не лише людини, але й держави.

Мислителів античного світу цікавила не тільки суть загального блага, а й способи його досягнення. Так, давньогрецький філософ Платон (427- 347 р.р. до н.е.) вважав, що ідеальна держава повинна мати в своїй основі справедливість, бо тільки держава, заснована на справедливості, може досягти справжнього народного добробуту. Справедливість у Платона зводиться до того, щоб кожен робив свою справу, те, що йому призначено державою. Громадянин цілком належить державі.

Таким чином, основна ідея благоустрою в античному світі — поглинання особи державою. Це викликається інстинктом само-

збереження державного співжиття. Поглинання особи державою потрібно і для досягнення загального блага. Для збереження й розвитку цілого необхідно пожертвувати частинами. Вимоги цілого визначають життя і діяльність частин [1].

За часів абсолютизму відокремлюється та сфера державної діяльності, яку називали внутрішнім управлінням. Державна діяльність у сфері внутрішнього управління на перших порах приймає примусовий, поліцейський характер. Наука державного управління розглядала державу з євдемоністської точки зору: надавала їй виключне право забезпечувати добробут народу, відстоювала необхідність підпорядкування індивідуального спільному, громадянина — централізованій опіці уряду, заперечувала самостійність приватних осіб і спілок, надавала уряду право безмежного втручання у приватне життя заради досягнення спільного блага [2].

Теоретична думка будувала систему державної опіки спочатку на теократичній, а потім раціональній основі. Теократичне обґрунтування виходило з уявлення про опіку як про обов'язок влади по відношенню до Бога: щодо підданих опіка виступала як безумовне право держави, її владна функція, про виконання якої правителі звітують тільки перед Богом. Таку теорію розробляли у XVII і XVIII ст. у Німеччині В.Л. Зекендорф і Г.Ф. Більфінгер.

Раціональне обґрунтування державної опіки відштовхувалось від теорії природного права і суспільного договору (Т. Гоббс) або будувалось на поєднанні деяких раціональних принципів з емпірично даною державною владою (Г.В. Лейбніц, Х. Вольф, І.Г. Юсті).

Ідеї спільної користі проходять через всю творчість англійського мислителя Томаса Гоббса (1588-1679). На його думку, люди уклали суспільний договір заради спільної вигоди. Для досягнення цієї вигоди вони передали всі свої права суверену. Держава, що виникла договірним шляхом, є виразником спільної волі всіх, заради досягнення миру і захисту людини від людини. Вона одержує повну владу над індивідом. Держава керує всіма сторонами життя людини і спрямовує кожного до мети, яку намічено владою. "Держава — є одна особа, воля якої завдяки угоді багатьох людей вважається волею їх всіх з тим, щоб держава могла розпоряджатися силами і здібностями окремих членів в інтересах загального миру і захисту [3], — писав Т. Гоббс.

Для забезпечення спільного благополуччя суверен, на думку Т. Гоббса, мусить подбати про зовнішню безпеку держави; внутрішній мир і спокій; матеріальне благополуччя громадян; свободу громадян, оскільки це не суперечить спільному благу. Ніяких

прав стосовно держави піддані не мають. Вони їй цілком підкоряються. Влада має наказувати, а громадяни — підкорятися. Однак, накази влади не є результатом її сваволі, а розумною необхідністю, без якої неможливе нормальне життя.

Т. Гоббс вважав, що суверен не повинен приймати більше законів, ніж це потрібно для блага громадян і держави. Для забезпечення свободи підданих правитель не може встановлювати більш тяжкі покарання, ніж це передбачено законом. Підданим треба залишити певну свободу дій. Інакше вони впадуть в бездіяльність та лінощі. Можна зробити висновок, що Т. Гоббс усвідомлював недоцільність надмірної опіки. Разом з тим ніяких гарантій громадянських свобод він не передбачав. Достатньо посилання на спільне благо, щоб повністю підкорити індивіда державі.

Інший теоретик природного права, видатний нідерландський юрист і політичний мислитель Гуго Гроцій (1583-1645) визначав державу як "досконалий союз вільних людей, укладений для дотримання права і спільної користі" [4]. Але поряд із спільною користю він визнає іншу, цілком самостійну мету держави — забезпечення права. Тому ідеї Г.Гроція використовували як прихильники "спільного блага", так і теоретики правової держави.

Із вченням Т. Гоббса про цілі держави й обов'язки монарха співпадають погляди представника німецького Просвітництва С. Пуфендорфа (1632-1694). Але С. Пуфендорф, на відміну від Т. Гоббса, вважав обов'язок монарха дбати про благо підданих не тільки його моральним обов'язком, але й обов'язком юридичним. Він випливає з договору, який укладено між підданими і правителем. Правитель мусить слідкувати, щоб встановлені закони дійсно виконувались [5].

Слідом за С. Пуфендорфом Х. Томазій (1655-1728) підкреслював роль природного права в забезпеченні людського благополуччя окремої особи і навпаки, благополуччя окремої особи не є повним-без щастя всіх.

На природному праві, суспільному договорі та ідеях спільного блага ґрунтувалась праця Феофана Прокоповича "Правда волі монаршої" (написана в 1722 р.), яка стала ідеологічним виправданням абсолютизму. Архієпископ Ф. Прокопович (1681-1736) приєднався до того напрямку в природному праві, представники якого відстоювали необхідність зосередити всю владу в руках абсолютного монарха [6]. Турботу про свою безпеку і свій добробут (тобто охорону природних законів) люди доручили абсолютному просвіченому монарху, влада якого стала джерелом

всіх благ. Суспільний договір укладався заради спільного блага і всенародної вигоди. Ф. Прокопович визнає, що всяка влада існує не заради володарюючих, а виключно для підвладних, їх спільної користі.

Елементи природно-правової теорії Ф. Прокопович поєднав з догматами богослів'я. На його думку, завдяки договору і волі Божій монарх одержує необмежені права. Обов'язок монарха забезпечувати спільну користь випливає не тільки з договору, але і є обов'язком влади по відношенню до Бога. Окремі обов'язки самодержця Ф. Прокопович пов'язує із Священним Писанням. Монарх має право на необмежене втручання в приватне життя підданих. На відміну від Т. Гоббса і С. Пуфендорфа, які вважали неприпустимим прийняття більшої кількості законів, ніж це потрібно для забезпечення спільного блага, Ф. Прокопович наголошував, що правитель може законно давати вказівки народу не тільки стосовно всього, що до відчутної користі його потрібно, але й того, що йому сподобається, аби лише народу це було не шкідливо і волі Божій не суперечило [7].

Ф. Прокопович не гадав, що велика кількість законів буде суперечити народній користі і не включав в поняття "спільного блага" свободи підданих [8]. На його думку, народ, підкорившись монарху, підкоряється і закону, бо монарх стоїть над законом, є його творцем. Але народ, крім пасивних функцій, має і функції активні. Він вправі висловлюватись про волю монарха, а також спадкоємця престолу.

Треба зазначити, що теоретики просвіченого абсолютизму намагались переконати правителів бути справедливими і гуманними не тільки для спільного блага, а насамперед в їх власних інтересах і зміцнення держави. Для цього слід дбати про добробут підданих і допомагати їм матеріально. Держава перш за все має посилювати свою могутність, а до всього іншого потрібно ставитись як до другорядного. Замість обмеження влади монарха розширялась сфера її впливу.

Подальші теоретичні пошуки шляхів досягнення спільного блага показали, що на принципах євдемонізму може будуватись не лише виправдання волі однієї особи, але й обґрунтування необмеженого панування більшості. Так, якобинці офіційно проголосили спільне благо вищою метою держави. Досягти торжества справедливості і спільного блага вони сподівались з допомогою насильства, каральних заходів, авторитарних форм володарювання, "деспотизму свободи проти тиранії" [9].

Прихильниками євдемонізму були французькі матеріалісти XVIII ст. К. Гельвецій, П. Гольбах, Д. Дідро. Щастя людини вони

проголосили кінцевою метою будь-якого суспільства. К. Гельвецій (1715-1771) вважав, що у всій своїй діяльності люди керуються стремлінням до щастя. Вони завжди діють під впливом певних інтересів. Він розрізняв три види інтересів: інтереси індивідів, або "особисті", "приватні" інтереси; інтереси тих чи інших соціальних груп всередині певного суспільства, або "інтереси співтовариств"; нарешті, інтереси суспільства, або "спільний інтерес". Народи вбачають благо в тому, що відповідає "спільному інтересу". Людина є добродійною, коли всі її вчинки спрямовані до спільного блага, корисні для суспільства. На думку К. Гельвеція, тієї чи іншої етичної спрямованості особисті інтереси набувають у прямій залежності від того, як верховна влада — "законодавець" — визначає спільний інтерес [10].

Істотним благом для кожного громадянина, на думку П. Гольбаха (1723-1789), є свобода працювати для свого щастя. Суспільний договір, законодавство і уряд мають лише одну мету: змусити людей бути добродійними. Остання полягає в тому, щоб "бути щасливим тим щастям, яке людина забезпечує іншим" [11].

Згідно "практичної філософії" видатного енциклопедиста німецького Просвітництва Х. Вольфа (1679-1754) для досягнення спільного благополуччя і щастя необхідним є застосування природних законів співжиття, які встановлюються розумом і вимагають прагнення до досконалості. Знання природних законів марно чекати від темних мас народу, а тому просвічений монарх повинен силою насаджати природне право всією повнотою своєї влади. Його опіка має бути тотальною, скрупульозною і жорсткою. Треба робити все для народу, але без його участі. Могутній правитель мусить вести до щастя слухняний народ. Індивід повинен миритись з обмеженням його свободи. У Х. Вольфа обов'язок передусє праву. Людина має користуватись своїми правами відповідно до своїх обов'язків [12].

На думку Х. Вольфа, держава ставить за мету підтримувати своє існування і благополуччя, права ж над окремими особами, що належать їй, витікають з цієї мети. Для досягнення благополуччя суверен користується всіма правами. Глава держави повинен подбати не тільки про безпеку і правосуддя, але й про все, що потрібно для життя: забезпечити всіх роботою і слідкувати, щоб не було нероб, встановити справедливую оплату праці, турбуватись про здоров'я підданих, подбати про бідних тощо. Держава повинна навіть визначати покликання — наукові, артистичні та ін. [13]. В ім'я природи людини Х. Вольф вимагав повної залежності особи від держави. В той же час вважав, що громадянин може виступити проти держави, якщо порушуються його природні права.

Послідовник Х. Вольфа І.Г. Юсті призначення держави бачив у тому, щоб забезпечити щастя громадян. Під щастям він розумів свободу громадян, їх безпеку і внутрішню силу або внутрішнє благополуччя [14]. Принцип спільного блага визначає межу розсуду влади. В своїх працях "Основи науки поліції" (1756 р.) та "Основи сили і благополуччя держав" (1760 р.) він стверджував, що наука поліції повинна вказати спосіб побудови такого внутрішнього управління країною, щоб благополуччя окремих сімейств було узгоджено з благополуччям усіх.

З іменами Х. Вольфа та І.Г. Юсті пов'язаний початок науки управління (поліції, як називали в їх часи). Сама ж назва поліцейської держави, поліцейзму стала синонімом пригноблення особи і суспільства.

Просвітницька філософія, розробляючи ідею спільного блага, відокремлювала державу від суспільства, визнавала останнє елементом, що існує між особою і державою. В значних соціальних об'єднаннях бачили продукти індивідуальних стремлень. На цьому ґрунтується бажання визнати ті інтереси, задоволення яких індивід може чекати від існуючих суспільних установлень [15]. Пізніше в розробці проблеми призначення держави і прав індивідів у державі визначились дві течії, які вели до різних результатів. Одна течія призвела до деспотизму поліцейської держави, безмежного розширення сфери її впливу, інша — до обмеження влади держави. Так, В. Гумбольдт (1767-1835) вважав, що держава повинна бути правовим установленням і охороняти права, не втручаючись у життя громадян. Вона лише засіб для досягнення людських цілей, має робити тільки те, що необхідно для безпеки одних громадян від інших і від зовнішніх ворогів [16].

В. Гумбольдт розумів необхідність влади і права, які б саме й охороняли безпеку. Для цього державі надається можливість запобігати протизаконним діям і карати за них. Але діяння в межах права, хоч би яким обмеженим воно було, завжди є певним втручанням у справи підданих. Визначити межі, в яких держава може втручатися в справи підданих, мусить тільки влада, що приймає закони. Так склалася ідея, що пізніше стала досить поширеною, — ідея самообмеження держави за допомогою права. Саме її було покладено в основу доктрини правової держави.

1. Див.: Антонович А.Я. Курс государственного благоустройства (полицейского права). — К., 1890. — Ч. I. — С. 33, 34, 35.

2. Див.: Ивановский В.В. Курс административного права. (Полицейское право. Право внутреннего управления). — 3-е изд. — Казань, 1908. — С. 58-61.

3. Гоббс Т. Философские основания учения о гражданине. — М., 1914. — С. 73-74.

4. Гуго Гроций. О праве войны и мира. — М., 1994. — С. 74.

5. Див.: Гурвич Г. "Правда воли монаршей" Феофана Прокоповича и ее западноевропейские источники. — Юрьев, 1915. — С. 81.

6. Див.: Зайченко А.Б. Теория просвещенного абсолютизма в произведениях Ф.Прокоповича. Из истории развития политико-правовых идей. — М., 1984. — С. 78.

7. Див.: Гурвич Г. Вказ. праця. — С. 84-85.

8. Див.: Там само. — С. 85.

9. Цит. за: История политических и правовых учений. Учебник для вузов (Под общ. ред. В.С.Нерсисянца). — М., 1995. — С. 308.

10. Див.: Кузнецов В.Н., Мееровский Б.В., Грязнов А.Ф. Западно-европейская философия XVIII века: Учебник для студентов филос. фак. ун-тов. — М., 1986. — С. 316, 317.

11. Цит. за: Анри Мишель. Идея государства. Критический очерк истории социальных и политических теорий во Франции со времени революции. — СПб., 1903. — С. 14.

12. Див.: Еллинек Г. Общее учение о государстве. — 2-е изд. — СПб., 1908. — С. 176, 177.

13. Див.: Анри Мишель. Вказ. праця. — С. 22, 23.

14. Див.: Антонович А.Я. Вказ. праця. — С. 77.

15. Див.: Виндельбанд В. История философии. — СПб., 1898. — С. 487.

16. Див.: Гумбольдт В. Опыт установления пределов государственной деятельности. — СПб., 1908. — С. 34, 153.

В статье исследуется процесс возникновения и сущность теории полицейского государства, рассматриваются варианты ее теократического и рационального обоснования.